

УДК 72.03

Архітектор **Давидкова І. В.**
ГП «ГПІ «Запоріжцивільпроект»

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ХРАМОВОГО МУРОВАНОГО БУДІВНИЦТВА ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (XIX-ПОЧ. XX СТ.)

Аннотайія. Досліджуються умови формування та особливості мурованого храмового будівництва на Запоріжжі у XIX та поч. XXст.

Ключові слова: храмове будівництво, церкви з дерева, муровані церкви, молитовні будинки, зразкові проекти церков, класицизм, еkleктика

Успішне рішення завдань сучасного культового будівництва багато в чому залежить від правильного уявлення суті проблеми, яка має безліч аспектів, найбільш важливими з яких є: інженерний, сакральний і культурно-історичний.

З інженерної точки зору культова споруда — це громадська будівля, призначена для відправлення культових обрядів. Питання міцності, стійкості, жорсткості, довговічності вирішуються на підставі діючих норм.

Сакральний сенс культової споруди дуже величний — це місце спілкування людини з Творцем, образ неба на землі. У храмі проводиться найголовніше християнське богослужіння — Літургія, здійснюється таїнство Причастя. Для передачі сакрального сенсу дій, які відбуваються в храмі, потрібні особливі композиційні прийоми і засоби в організації внутрішнього простору, формуванні зовнішнього вигляду будівлі. Ці прийоми і засоби з течією віків придбали канонічну форму, тобто стали обов'язковими.

Для сучасного культового будівництва канонічні основи систематизовані в посібнику з проектування [1]; для православних храмів розроблений нормативний документ [2]. Ці матеріали носять узагальнений характер, надають велику можливість вибору і потребують конкретизації. Ця конкретизація вибору якраз і складає культурно-історичний аспект культового будівництва.

Культурно-історична складова припускає рішення завдань храмового будівництва з урахуванням історичного розвитку регіону, який знайшов своє вираження в культурних традиціях, у накопиченому досвіді зведення культових будівель, архітектурно-містобудівних прийомах, властивих культовому будівництву в регіоні. У зв'язку з цим є актуальною проблема дослідження архітектурної спадщини регіонів у вигляді культових будівель, які збереглися, архівних документів стосовно втрачених храмів, фотоматеріалів і матеріалів описового характеру.

Відомо, що храмове будівництво часів козацтва було переважно дерев'яним, про що свідчать, зокрема, праці Д. Яворницького [3]. Храмове будівництво періоду активного заселення краю після звільнення від татаро-турецької залежності також було в основному дерев'яним. Доказом цьому служить робота [4] Феодосія (Макаревського) – єпископа Катеринославського. Цей період в історії храмового будівництва регіону є по суті посткозацьким [5]. Комплексний підхід до дослідження дерев'яної храмової архітектури південної України з середини XVIII ст. до початку XX ст. міститься в роботі А. Харлана [6].

Якщо дерев'яна храмова архітектура регіону вивчена досить повно, то архітектура мурованих храмів, яка представляє безперечний інтерес для істориків, краєзнавців, архітекторів, будівельників, досі потребує глибокого всебічного дослідження.

Ціль цієї статті – дослідження історичних умов та особливостей формування храмового мурованого будівництва південно-східної України у дореволюційний період. Розглядається територія сучасної Запорізької області, яка за територіальним діленням на той період входила до складу Олександрівського і частково Катеринославського і Маріупольського повітів Катеринославської губернії, а також Мелітопольського і Бердянського повітів Таврійської губернії. Дослідження побудоване на історичних джерелах, архівних матеріалах і натурному обстеженні мурованих церков, які збереглися. Робота присвячена виключно православним храмам.

У другій половині XVIII ст. православне населення краю полягало в основному з українців і росіян. Під час переселення християн з Криму у 1779 р. на півночі Азову осіли греки і армяни-григоріани. Православне населення представляли також болгари, молдавани, грузини. Серед іно-вірців значилися італійці, угорці, німці-меноніти, євреї, караїми, ногаї,

татари. Незважаючи на такий строкатий етнічний склад і різноманіття у віросповіданні, культові пам'ятники краю, що збереглися, відносяться до православних, в архітектурі яких, за малою часткою, присутні специфічні риси, властиві архітектурі інших народів.

Формально початковим моментом в історії мурованої архітектури південної України можна вважати указ Синоду від 25 грудня 1800 р., який прописує, що «общим правилом при сооружении церквей приемлется, чтобы церкви строемы были каменными» [7] і указ від 22 січня 1801 р. про заборону будівництва дерев'яних церков на місці згорілих. Рекомендаційний характер першого указу після появи другого став розглядатися як заборонний. Заборона на зведення дерев'яних церков у Російській імперії діяла до 1835 р. Ця обставина, з одного боку, стала гальмом у розширенні мережі православних церков на землях, які заселялися; з іншого боку, указ став своєрідним поштовхом для розвитку мурованого будівництва. У 1806 році для південних епархій згаданий указ Олександром I був скасований, але установка на стимулювання мурованого будівництва діяла усі подальші роки. Церковне керівництво усіма засобами схиляло парафіян і поміщиків до зведення мурованих церков, вказуючи на їх явну перевагу — довговічність. Проте дорожнеча мурованого будівництва змушувала парафіян клопотати про зведення дерев'яних храмів, посилаючись на відсутність прилеглий місцевості «дикого каменю» і матеріалів на виготовлення цегли. Певну складність представляло саме зведення храмів з природного або штучного каменю (цегли). Невипадково на ранній стадії мурованого будівництва в регіоні зводилися храми, у яких четверик виконувався з каменю, а зведення і купол виконувалися з дерева — муровано-дерев'яні храми. Незважаючи на труднощі матеріального і технічного характеру, число мурованих храмів у регіоні неухильно росло. У табл. 1 представлена структура храмового фонду регіону за станом на 1883 р. Дані для Олександрівського повіту прийняті відповідно до Справочной книги Екатеринославской епархии [8], для Мелітопольського і Бердянського повітів — відповідно до праці Гермогена [9] — єпископа Таврійського і Сімферопольського.

З таблиці видно, що за загальним числом храмів Олександрівський повіт значно поступається двом іншим. Мабуть, щільність заселення північного повіту на той момент була істотно нижчою за щільність заселення південних повітів. Крім того, в Олександрівському повіті число

Структура храмового фонду регіону за станом на 1883 р.

Характеристика храму за матеріалом і призначенням	Кількість храмів у повітах		
	Олександрівському [8]	Мелітопольському [9]	Бердянському [9]
Храми з дерева	19	14	5
Муровані храми	13	52	69
Муровано-дерев'яні храми	3	6	3
Всього	35	72	77
у тому числі:			
– молитовних будинків	-	4	35
– соборів	1	1	2
– церков	34	67	40
З них:			
– парафіяльних	29	63	35
– кладовищенських	1	1	2
– в'язничних	1	-	-
– будинкових	-	2	1
– приписних	3	1	2

храмів з дерева перевищує число мурованих церков, що просто пояснюється розташуванням його в місцевості багатішою на лісові ресурси. Рис. 1 ілюструє процентне співвідношення храмів з різних матеріалів у Олександрівському, Мелітопольському та Бердянському повітах.



Рис. 1. Процентне співвідношення храмів по виду матеріалу в повітах, за станом на 1883 р: а) Олександрівський; б) Мелітопольський; в) Бердянський

Динаміка зростання мурованих, у тому числі муровано-дерев'яних храмів у повітах регіону представлена в табл. 2.

Таблиця 2

Динаміка зростання мурованих храмів у повітах

Повіти регіону	Число мурованих храмів у повітах регіону, роки:									
	1800	1810	1820	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1893
Олександрівський	1	1	3	3	6	7	8	12	15	16
Мелітопольський	1	3	6	9	9	11	22	41	54	58
Бердянський	-	1	4	5	6	7	7	42	68	72

Табл. 2 показує, що зростання числа мурованих храмів у Олександрівському повіті носить досить рівномірний характер. У Мелітопольському і Бердянському повітах в 60–70 рр. XIX ст. будівництво мурованих храмів активізувалося, чому значною мірою сприяли етнічні переміщення, які сталися у ці роки у регіонах.

У 1750 р. кримський хан переселив на територію Приазов'я своїх підданих – ногайців Буджакської орди, які утворили на території Бердянського повіту 67, а на території Мелітопольського повіту 9 аулів [10]. Після падіння Кримського ханства ногайці прийняли Російське підданство. У 1821 р. за наказом імператора Олександра I для ногайців була закладена столиця – м. Ногайск (нині м. Приморськ). У 1860–61 рр. під час переселення татар з Криму в Туреччину за ними послідували всі до єдиного ногайця.

Етнічну ситуацію в регіоні змінила украй невдала для Росії Кримська війна. По Паризькому трактату 1856 р. Південна Бессарабія, яка належала раніше Росії і заселена болгарами, відійшла під протекторат Туреччини. Російським урядом бессарабські болгари були масово переселені у Приазов'я на землі, які раніше були зайняті ногайцями. Разом з болгарами православне населення краю поповнили чорногорці, арнаути, гагаузи.

Приплив православного населення супроводжувався бурхливим храмовим будівництвом, здійснюваним, головним чином, з цегли. У Бердянському повіті, де було багато переселенців, разом з парафіяльними

церквами зводилися молитовні будинки. Якщо у 1860 р. Бердянський повіт налічував 1 собор і 6 церков, то єпископ Гермоген [9], завершуючи своє оповідання 1883 роком, приводить відомості про наявність у повіті мурованих храмів у кількості 2 соборів, 39 церков і 31 молитовного будинку.

На першому етапі колонізації краю, коли будувались в основному дерев'яні храми (посткозацький період), вимоги до них зводилися до придатності виконувати свою основну функцію. Феодосій [4] свідчить, що в листуванні з приводу дозволу на нове будівництво храмів широко обговорювалися питання чисельності парафіян, наявності заготовлених будівельних матеріалів і церковного начиння; питання зовнішнього вигляду будівлі обговоренню не підлягало. У ХІХ ст. з впровадженням мурованого будівництва, більш капітального, по суті, положення справи істотно змінилося. Тепер у ряд актуальних висунулися питання архітектурного оформлення храму, його художньої естетики.

У Російській імперії питання мурованого будівництва церков вирішувалось на самому високому рівні. У 1824 р. по найвищому велінню імператора Олександра І Департамент Державного Господарства і Публічних Будівель при Міністерстві Внутрішніх Справ розробив зразкові проекти церков для застосування їх на усій території держави. Підготовлені проекти включені у видання під назвою: «Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей с кратким наставлением, как о самом строении, так и о вычислении потребных к тому материалов...» [11]. Мету видання повно викладено в попередньому повідомленні: «В разных местах России по недостатку архитекторов или искусных мастеров открылись важные неудобства при сооружении каменных церквей. Многие из них...рушились, причём последовали разные несчастные случаи».

Приписом Міністерства Внутрішніх Справ від 19 березня 1825 року зразкові проекти були спрямовані до губерній. Проте храмовоє будівництво на нововведення відреагувало з великим запізненням: церкви, зведені за зразковими проектами, з'явилися в південних губерніях у 40-50-х роках.

Безумовно, зразкові проекти, складені за «правилами кращої архітектури» могли значно підвищити якість храмового будівництва і багато в чому спростити роботу губернських архітекторів і техніків, яким рекомендувалося тепер «дотримуватися» зразкових розробок, пристосовувавши їх згідно з наявними на будову засобами і числом парафіян.

Більшість церков, представлених в «Собрании...», запроектовані у стилі класицизму — пануючого напрямку в архітектурі Росії в останній третині XVIII — першій третині XIX ст. Основними складовими стилю є ордерна система, співмірність, регулярність, симетрія; характерними елементами стають портики, пілястри.

Першим храмом, зведеним у регіоні за зразковим проектом у стилі класицизму, є, судячи з фотографії, трьохпрестольна Петропавлівська церква, яка не збереглася до наших днів, зведена у 1843 р. у поміщицькій садибі дворян Попових — селі Васильєво Мелітопольського повіту (нині районний центр м. Василівка). Елементи зразкового проекту — потужні чотирихстовпчасті колонади з південної і північної сторін, увінчані масивними фронтонами — бачимо у трьохпрестольній Хрестовоздвиженській церкві села Нижня Білозерка, яка частково збереглася, того ж Мелітопольського повіту (нині с. Мала Білозерка Василівського району). Цей тип храму зводився в регіоні до кінця XIX ст., попри те, що в храмовій архітектурі у той час вже затвердилися інші напрями. Прикладом цьому, служить церква Святої Трійці (1883 р.) в селі Новопрокопівка Бердянського повіту (рис. 2). Всього в регіоні налічується близько двох десятків церков, зведених у стилі класицизму.

У середині XIX ст. класицизм — стиль, який виник у Європі на зміну ідеям епохи Відродження, декларувачий естетику античності та існуючий ніби поза національними традиціями, був витіснений новим напрямом, котрий сформувався на хвилі інтересу до власної історії і національних культурних традицій. У західній архітектурі період 1820—90 рр. позначається терміном «історизм», у російській архітектурі для позначення різноманітних творчих пошуків того часу застосовується термін «еклектика».

В основі еклектики лежить прагнення створити архітектурний образ шляхом з'єднання різних стилів, запозичених з різних епох.

У російській церковній архітектурі в середині XIX ст. затвердилася течія під назвою російсько-візантійський стиль, ідеологом якого став архітектор К. А.Тон. Російсько-візантійський стиль, створений на замовлення імператора Миколая I, був традиційною хрестово-купольною системою, сполученою з самотутньо російськими конструктивними або декоративними елементами, запозиченими переважно з російського середньовіччя. Цей напрям в архітектурі знайшов відображення у нормативних документах того часу. Пункт 101 Будівельного Статуту свідчив: «При составлении



Рис. 2. Церква Святої Трійці (1883р.) в селі Новопророківка

проектів на постройку, починку і розповсюдження церковей должно быть соблюдено достоинство и приличие в архитектурном отношении с сохранением предпочтительно древнего византийского стиля» [7].

У середині XIX ст. за проектами К. А.Тона було зведено безліч церков по всій Росії. Найбільш вдалі проекти архітектора були визнані зразковими. У 1838 р. був виданий альбом «Проекты церковей, сочиненные архитектором... профессором архитектуры императорской Академии художеств Константином Тоном», який містить «зразкові», сучасно типові проекти. У 1841 році найвищим указом вони були рекомендовані до масового застосування. У 1844 р. вийшов другий альбом зразкових проєктів. Церковне будівництво за зразковими проектами отримало поширення, і російсько-византійський стиль надовго закріпився в російській архітектурі.

Найцікавішим із храмів регіону, зведених у російсько-византійському стилі за зразковими проектами К. А.Тона, зважаючи на фото, явля-

ється Покровський собор, побудований у 1886-1890 рр. у повітовому місті Олександрівськ (нині м. Запоріжжя). Чудовий трьохпрестольний храм із шатровим завершенням у 1934 р. був зруйнований, а у 2008 р. відновлений.

Із втрачених пам'яток храмової архітектури регіону в російсько-візантійському стилі слід згадати дві церкви в поселенні Михайлівка Мелітопольського повіту (нині Михайлівка — селище міського типу, районний центр). У південній частині Михайлівки 24 лютого 1872 року була освячена церква Св. Миколая, а 26 лютого того ж року в північній частині села освятили церкву архістратига Михаїла. Обидві церкви є точною копією зразкового «Проекта каменной церкви на 550 человек» № 15 з альбому К. А. Тона. На рис. 3 представлені південні фасади: церкви архістратига Михаїла (а) та зразкового проекту (б).



Рис. 3. Південні фасади: а) церкви архістратига Михаїла, б) зразкового проекту.

Дотримуватися зразкових проектів під час зведення храмів у Російській імперії стало звичайною практикою. Альбоми зразкових церков періодично оновлювалися. У них з'являлися нові архітектурні рішення, які відповідали віянням часу, повторювалися найбільш вдалі старі проекти.

Так, наприклад, альбом [12] разом з проектами російсько-візантійського стилю містить проекти, розроблені в псевдоросійському стилі. Під цим стилем розуміють ряд течій у російській архітектурі, ґрунтованих на сукупності традицій древньо-російської або російської архітектури з

елементами візантійської архітектури. Завдяки зразковим проектам цей стиль знайшов відображення в архітектурі регіону.

У 1896 р. в с. Хортиця (нині правобережний район м. Запоріжжя) була зведена кам'яна церква Св. Миколая, яка збереглася до наших днів. Церкві властиві такі характерні стилі особливості, як ваговитість, обумовлена значною віддаленістю чотирьох малих главок від центральної глави, простота і сухість фасадів (рис. 4).



Рис. 4. Церква Св. Миколая (1896 р.) м. Запоріжжя

Як сучасне типове будівництво, так і минуле будівництво за зразковими проектами прийнято засуджувати, посиляючись на багаторазову повторюваність і відсутність індивідуальності. Зразкові проекти, призначені для застосування в усіх губерніях імперії, безумовно, нівелювали храмове будівництво, створюючи одноманітність і виключаючи самобутність. Проте не підлягає сумніву той факт, що в південних губерніях, де раніше мурованого храмового будівництва практично не існувало, зведення храмів за зразковими проектами зіграло роль позитивну.

По-перше, альбом зразкових проектів 1824 р. [11] містить проекти тільки мурованих церков; це певною мірою сприяло розвитку мурованого

будівництва в краю, де, до речі, заборони на зведення дерев'яних церков не існувало. По-друге, завдяки зразковим проектам вже в середині XIX ст. на землях Запорізького краю, які до кінця XVIII ст. носили назву «дикого поля», з'явилися муровані храми в стилі класицизму. У кінці XIX ст. під час панування еклектики край збагатився храмами російсько-візантійського і псевдоросійського стилів.

За результатами виконаного дослідження можна зробити наступні висновки:

- архітектура південно-східної України в XIX ст. розвивалася в руслі архітектурних течій Російської імперії;
- храмовоє будівництво в регіоні за станом на 1883 р. було в основному мурованим. Число дерев'яних храмів у Мелітопольському і Бердянському повітах складало, відповідно до 19,5 і 6,5%, тільки в північному, Олександрівському повіті, число дерев'яних церков дещо перевищувало число мурованих і складало 54,3%;
- широке поширення в регіоні отримало будівництво за зразковими проектами, які розроблялися видатними російськими архітекторами у дусі архітектурних напрямів, які відповідали тому часу;
- храми в стилі класицизму ріднять архітектуру краю з кращими пам'ятниками архітектури епохи Відродження, створеними під впливом античних зразків;
- кращі тенденції древньоросійської і російської церковної архітектури знайшли своє відображення у храмах регіону, зведених у період еклектики.

Подальше дослідження кам'яної храмової архітектури храму буде спрямовано на вивчення особливостей церков, зведених у стилі класицизму і еклектики.

Література:

1. Культурні будинки та споруди різних конфесій / Українська Академія архітектури, Український зональний науково-дослідний і проектний інститут цивільного будівництва (ВАТ КиївЗНДІЕП). — К.: КиївЗНДІЕП, 2002. — 115 с.
2. СП 31-103-99. Здания, сооружения и комплексы православных храмов. Свод правил по проектированию и строительству.: по состоянию на 27 декабря 1999 г. / АХЦ «АРХХРАМ» Московского Патриархата. — офиц. выд. — М.: ГУП ЦПП, 1999. — 38с.

3. Яворницький Д. І. Історія запорізький козаків. У 3-х томах, том 1. – Київ: «Наукова думка», 1990. – 578 с.
4. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII ст. – Екатеринослав.: типография Я. М. Чаусского, 1880. – 1055 с.
5. Харлан О. В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України: Автореф. дис...канд. архіт.:18.00.01 / Одес. держ. акад. буд-ва і архіт. – Одеса, – 2010 – 24 с.
6. Давидкова І. В. Храмове будівництво південно-східної України в період колонізації (1770–1801 рр.) // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник / Відпов. ред. – К.: КНУБА, 2013. – Вип. 33 – С. 127–135.
7. Бутырский Д. Устав строительный. – СВ. зак. т. XII изд. 1900г. по прод. 1906г. Изд. 2-ое исп. и доп. Изд. книжного магазина «Правоведение» И.К. Голубева – М. 1908 – 643 с.
8. Справочная книга Екатеринославской епархии. Изд. Екатеринославской Духовной консистории. Екатеринослав, 1908 – 565 с.
9. Гермоген. Таврическая епархия. – Псков, 1887.
10. Памятная книжка Таврической губернии. Составлено статистическим бюро Губернского Земства. Под ред. К. А.Вернера. Симферополь, типография изд. Крым, 1889
11. Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей... Санктпетербург, в типографіи медицинскаго депортамента министерства внутренних дель. 1824 -150 с.
12. Планы и фасады церквей, иконостасов к ним и часовен, одобренные для руководства при церковных постройках в селениях. М., Синодальная типография. 1911 – 50с.

Аннотация. Исследуются условия развития и особенности каменного храмового строительства в Запорожском крае в XIX и в нач. XXст.

Annotation. The subject being analyzed is the conditions of the development and the characteristics of temple stone building in Zaporizhzhya district in the period of 19th and the beginning of 20th century.